

پیشایندها و پسایندها در توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار (مطالعه موردی صنایع دستی و پوشاک)

چکیده

در الگوی جدید توسعه‌یافتگی که بر مدار و محور شخص انسان شکل می‌گیرد، صنعت و صنعتی‌شدن پدیده‌ای است که تأثیرات شگرفی بر انسان و محیط زندگی او گذاشته است. از موضوعات اساسی و کلیدی که در چند دهه اخیر در حوزه علوم اجتماعی و فرهنگی مطرح و از گستردگی و اهمیت فراوانی برخوردار شده بحث توسعه است. توسعه پایداری توسعه‌ای است که نیازهای نسل حاضر را برآورده سازد بدون اینکه توانایی‌های نسل آینده را در رفع نیازهایشان به مخاطره اندازد؛ و توسعه اقتصادی را عبارت دانستند از مقوله‌ای که درصدد رسیدن به بهره‌وری بالاتر و افزایش پایداری، توزیع عادلانه منافع توسعه بین افراد جامعه، مشارکت مردم در طراحی و اجرای توسعه باشد؛ لذا پژوهش حاضر، در جست‌وجوی کاوش ادراک از توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار و ارائه ابعاد و مؤلفه‌های آن در قالب پیشایندها و پسایندها است. یکی از صنایعی که توسعه آن در شهرهای صنعتی جدید با چالش مواجه است صنایع دستی و پوشاک است. این پژوهش از لحاظ هدف از نوع توسعه‌ای - کاربردی و به لحاظ گردآوری داده‌ها از نوع توصیفی و به لحاظ قطعیت داده‌ها از نوع اکتشافی است. ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی مبتنی بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار از ۱۶ منبع استخراج گردید. نتایج این تحلیل شامل شناسایی ۳۶ مضمون پایه، ۸ مضمون سازمان‌دهنده و ۲ مضمون فراگیر پیشایندها و پسایندها بود.

اهداف پژوهش:

۱. ارائه مبانی نظری و علمی جدید در خصوص شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار جهت توسعه اقتصادی.
۲. افزایش مطالعات تجربی در شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار جهت توسعه اقتصادی.

سؤالات پژوهش:

۱. شاخص‌ها و زیر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار جهت توسعه اقتصادی چه مواردی هستند؟
۲. روابط علی و معلولی بین شاخص‌ها و زیر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب‌وکار جهت توسعه اقتصادی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: توسعه اقتصادی، شهرهای صنعتی، پایداری، پیشایندها، پسایندها.

مقدمه

در دهه‌های اخیر توجه به گسترش و توسعه شهرهای صنعتی به‌عنوان یک رویکرد نوین جهت رشد و شکوفایی اقتصاد منطقه‌ای و ملی مورد توجه بسیاری از کشورها بوده است. همچنین پژوهشگران در تحقیقات مختلف به تخصیص مکان‌های خاص جهت انجام فعالیت‌های صنعتی به‌صورت خوشه شدن توجه بسیاری نموده‌اند. منظور از خوشه‌ها، شرکت‌هایی هستند که در یک منطقه جغرافیایی در زمینه معین و مشخصی با استفاده از مهارت‌ها و فناوری‌های مشابه و یکسان فعالیت نموده و در تعامل با هم بوده و به دلیل اینکه در یک منطقه خاص به‌صورت متمرکز فعالیت دارند ارتباطات، تبادل، حمل‌ونقل و ... به‌آسانی بین آنها امکان‌پذیر است (سونوبو و همکاران، ۲۰۱۳). در یک خوشه پنج گروه اصلی می‌تواند وجود داشته باشد که شامل: ۱- شرکت‌های تولیدی و خدماتی، ۲- شرکت‌های حمل‌ونقل، ۳- تأمین‌کنندگان مواد اولیه، ۴- خریداران و مصرف‌کنندگان و ۵- رقیبان هستند و از سوی نهادهای مالی، دولتی و پژوهشی حمایت و پشتیبانی می‌شوند و به فعالیت‌های تولیدی و تجاری خود جهت کسب سودآوری و بقا ادامه می‌دهند. پژوهشگران توسعه خوشه‌های صنعتی را در گروه، توسعه شهرهای صنعتی دانسته‌اند که به‌عنوان مناطق مهم توسعه اقتصادی و ایجاد اشتغال شناخته می‌شوند (بیلو و مونتز، ۲۰۱۵).

تحقیقات متعدد نشان می‌دهد، هر تغییر ساختاری از طریق صنعتی‌شدن نه‌تنها نقش اقتصادی بارزش در مناطق صنعتی شده، ایجاد می‌نماید، بلکه منجر به اقتصاد خود رانشی نیز می‌گردد (استیدلیگز و لین، ۲۰۱۳). از این منظر صنعتی‌شدن نقشی معنادار در فرایند توسعه اقتصادی از طریق افزایش تولیدات، بهره‌وری، ایجاد فرصت‌های شغلی، تأمین نیازهای اساسی، و ایجاد پیوند با دیگر بخش‌های اقتصادی ایجاد و در نهایت به کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای منجر خواهد شد. همچنین بسیاری از کشورهای جهان امروزه به‌وجود آوردن مناطق و شهرهای صنعتی را قدم مثبت و مؤثری در راه صنعتی‌شدن و رشد و توسعه اقتصادی کشور خود می‌دانند (چاندارا، ۲۰۱۲). موضوعی که در کشورهای در حال توسعه قدمت چندانی ندارد و همچنان دولت‌ها و پژوهشگران این دغدغه را داشته که بتواند خلأهایی اجرایی و علمی موجود را پوشش داده و باعث رشد و شکوفایی شهرهای صنعتی در کنار توسعه پایدار شوند. از سوی دیگر با افزایش جمعیت، کاهش اشتغال، وجود آسیب‌های زیست‌محیطی و ناکامی در گسترش صنایع باعث شده است تا کشورهای در حال توسعه راه صنعتی‌سازی شهرها را انتخاب نموده که در نهایت منجر به افزایش اشتغال، گسترش فرهنگ صنعتی و توسعه پایدار گردد که در این راستا جهت کاهش مسائل زیست‌محیطی مطرح شده و بهبود و توسعه پایدار هم‌زمان با توسعه اقتصادی مطرح است. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در این راستا تحقیقات متعددی صورت گرفته است که در مهم‌ترین آنها عزیز محمد لو (۱۳۹۶) بیان داشتند که یافته‌های تحقیق حاکی از وجود یک رابطه مثبت و معنی‌دار بین خوشه‌های صنعتی و رشد اقتصاد منطقه‌ای است به‌گونه‌ای که یک درصد افزایش در رشد خوشه‌های صنعتی منجر به ۰/۰۹ درصد افزایش در نرخ رشد اقتصاد منطقه‌ای می‌شود. مختاریان (۱۳۹۴) در پژوهشی بیان نمود که بر اساس نتایج کارآفرینی در خوشه‌های صنعتی بر افزایش نوآوری واحد کسب‌وکار، انتقال دانش بین

بنگاه‌های خوشه صنعتی و بر کاهش هزینه‌های عملیاتی و سرمایه‌گذاری واحدهای مستقر در خوشه صنعتی تأثیر معناداری دارد.

شریف زادگان و تورانی (۱۳۹۵) در پژوهشی بیان داشتند نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که علی‌رغم وجود پتانسیل تأثیرگذاری خوشه‌های صنعتی منتخب بر توسعه منطقه کلان‌شهری اصفهان، این خوشه‌ها در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و کالبدی هنوز دارای تأثیرگذاری بسیار مطلوب نبوده و این تأثیرگذاری در حد متوسط مانده است که این قضیه به همراه این مورد که برخلاف تصور خوشه‌های مذکور بیشتر در توسعه اجتماعی منطقه تأثیرگذار بوده تا در توسعه اقتصادی و نیز اینکه خوشه‌ها بیش‌تر بر مبنای ارتباطات درونی خود بنگاه‌ها، جلوگیری از مهاجرت مدیران و سرمایه‌های فیزیکی به توسعه منطقه‌ای کمک نموده است. ظهوریان و رحیم‌نیا (۱۳۹۴) در پژوهشی نشان دادند که مضامین مؤثر بر توسعه خوشه‌های صنعتی شامل دخالت مؤثر دولت، سرمایه اجتماعی، برنامه‌ریزی در خوشه‌ها، نکات روان‌شناسی و خصوصیات عامل توسعه خوشه است که تمام این مضامین ذیل مضمون فراگیر توسعه پایدار خوشه‌های کسب‌وکار تعریف شدند. محمدی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی در خصوص توان رقابت‌پذیری خوشه‌های صنعتی صنایع نساجی نشان دادند عوامل شش‌گانه الگوی پورتر شامل شرایط عوامل تولید، شرایط تقاضا، راهبرد و رقابت، صنایع حمایتی و مرتبط، نقش دولت و نیز عامل فرهنگ کارآفرینی بر افزایش توان رقابت‌پذیری واحدهای تولیدی صنعت نساجی اثر معنی‌داری دارد. روانستان (۱۳۹۱) بیان داشت که در اقتصاد منطقه‌ای علت عمده توسعه مناطق صنعتی و تشکیل شهرهای بزرگ صنعتی را وجود صرفه‌جویی‌های ناشی از تجمع واحدها می‌دانند که در اثر آنها عوارض جانبی مثبت در تولید شکل‌گرفته و هزینه تولید بنگاه در اثر افزایش تولید بنگاه‌های دیگر کاهش می‌یابد. نبری (۱۳۸۹) نشان داد که در ۸ صنعت تولید منسوجات، محصولات لاستیکی و پلاستیکی، تولید ماشین‌آلات مولد و انتقال برق، تولید کاغذ و محصولات کاغذی، تولید سایر محصولات کانی غیرفلزی، تولید ماشین‌آلات اداری و حسابرگر و محاسباتی، تولید مبلمان و تولید فلزات اساسی دارای ویژگی اولیه خوشه صنعتی است. اما نتایج استفاده از روش استنباط کارشناسی در مورد هر خوشه صنعتی بیانگر وجود نقاط قوت و ضعف در مورد ۶ محور مشتمل بر نیروی انسانی، شبکه تأمین مواد اولیه، تکنولوژی، شبکه دستیابی به بازار، مسائل مالی و هماهنگی در هر یک از خوشه‌ها است. بوئر^۱ و همکاران (۲۰۱۹) بیان داشتند که خوشه‌های صنعتی، تمرکز جغرافیایی شرکت‌ها و نهادهایی با ارتباطات درونی در یک زمینه خاص هستند که به‌صورت افقی و عمودی با یکدیگر در ارتباط‌اند، با یکدیگر همکاری دارند و همچنین با یکدیگر رقابت می‌کنند و با تهدیدها و فرصت‌های مشترکی مواجه‌اند و سبب ایجاد صرفه‌های اقتصادی از قبیل شکل‌گیری عرضه تخصصی مواد خام و قطعات یا رشد حجم عظیمی از نیروی کار متخصص در یک بخش تولیدی خاص شده و باعث جذب کارگران بازارهای دوردست نیز می‌شود و به ظهور خدمات تخصصی در زمینه‌های فنی، مالی و حسابداری نیز کمک می‌کند. آنبرموزی^۲ و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهشی نشان دادند که برخی از بنگاه‌های عضو

^۱ Bouer

^۲ Ambermozi

خوشه، با تشکیل شبکه‌هایی در راستای زنجیره ارزش، کاربردهای نوینی برای ضایعات چوب شناسایی کرده و از ضایعات چوب در تولید سوخت بیومس، اتانول، بتن بر پایه چوب و کشت مزارع توت‌فرنگی ارگانیک استفاده کردند. این فرایند نیازمند فناوری‌های گوناگونی است که دانش و فناوری لازم با همکاری با مؤسسه تحقیقاتی محلی ایجاد شد.

پالمر^۳ و همکاران (۲۰۱۷) در مقاله‌ای بیان داشتند که برای درک بهتر ماهیت خوشه‌های فضایی موقت در ساختارهای بازاریابی صنعتی، این مقاله مفهومی ابتدا به سنتز نظری درک فضایی از بازاریابی صنعتی و جغرافیای اقتصادی می‌پردازد و به صورت خاص، بر روی کار دورین مسی تمرکز می‌کند که در مورد فضای رابطه‌ای است. این منجر به شکل‌گیری یک طرح مفهومی برای سازماندهی ادبیات بازاریابی صنعتی، با در نظر گرفتن موضوع فضا‌مندی می‌شود، و نیز به روشن شدن ماهیت وجودی‌های فضایی موقت کمک می‌کند. گولنیا^۴ و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی ضمن تأکید بر اهمیت تلاش در راستای ایجاد ارائه‌دهندگان خدمات تخصصی محلی، بر تقویت روابط اجتماعی و اقتصادی درونی بین بنگاه‌های کوچک و متوسط محلی و در نتیجه ایجاد سیستمی محلی از روابط اجتماعی تأکید زیادی دارد. همچنین، وی به وجود چارچوبی متشکل از سه لایه اصلی شامل ساختار، نظام هدایتی و کارایی و روابط بین این لایه‌ها در این خوشه‌ها اشاره می‌کند. راجو^۵ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای نشان می‌دهد بنگاه‌های خوشه فراوری سنگ در دستیابی به کارایی و مزیت‌های رقابتی چندان موفق نبوده‌اند؛ با این وجود مزیت‌های حاصل از خوشه‌ای شدن از طریق جبران ناکارآمدی درونی این بنگاه‌ها با کارایی‌های بیرونی به رقابت‌پذیری آنها کمک کرده است. همچنین دستیابی به کارایی‌های جمعی (که از دیگر مزیت‌های خوشه‌ای شدن است) از جمله راه‌های افزایش کارایی آنها دانسته شده است.

فلزترین^۶ و همکاران (۲۰۱۴) نیز به بررسی تجربه سازمان توسعه صنعتی ملل متحد در پیاده‌سازی مدل توسعه خوشه‌ای در چهار کشور در حال توسعه پرداختند و چهار مضمون توجه به ارتقای شبکه‌ها در خوشه، بهبود ساختار درونی بنگاه‌ها، افزایش گفتگو و تعامل بین بخش خصوصی و دولتی و بهبود شرایط نهادی خوشه را به عنوان مهم‌ترین مضامین مؤثر در پیاده‌سازی این مدل معرفی کردند. همچنین، آنها بر قابلیت‌هایی مانند تیم‌سازی و ارتباط مؤثر برای عامل توسعه و در نظر گرفتن مشوق‌هایی برای توسعه شبکه‌ها در خوشه تأکید می‌کنند. کاراوه^۷ و همکاران (۲۰۱۳) در مقاله‌ای بیان داشتند که بر اساس نتایج این پژوهش مهم‌ترین عامل مؤثر، «سرمايه اجتماعی شکل‌گرفته در خوشه کسب‌وکار» است که دارای بیشترین نقش در جهت توسعه کارآفرینی اجتماعی و ایجاد بنگاه‌های اجتماع‌محور است و به دنبال آن، عوامل ذیل به ترتیب از اهمیت و اولویت برخوردار هستند. «مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های موجود در

^۳ Palmer

^۴ Golenia

^۵ Racho

^۶ Felzelriten

^۷ Karaveh

خوشه کسب و کار»، «رویگرد کاهش فقر، اشتغال‌زایی و توسعه محلی و منطقه‌ای خوشه کسب و کار»، «پایداری و مزیت‌های خاص اقتصادی در خوشه کسب و کار»، «توسعه اقتصادی متناسب با بافت فرهنگی و اجتماعی منطقه» و «جامعه هدف، بازیگران و ذی‌نفعان خوشه کسب و کار» لای^۱ (۲۰۱۳) در مقاله‌ای بیان داشتند که مدیریت دانش به‌عنوان واسطه (میانجی) خوشه‌های صنعتی در موارد مربوط به عملکرد نوآورانه شرکت‌ها ظاهر می‌شود، و در نتیجه نوعی حمایت را برای فرضیه‌های پژوهشی ارائه می‌کند. نتایج و دست آورد های این مطالعه به‌منظور کمک به انجام تحقیقات بعدی و تفکر استراتژیک بر پایداری عملکرد شرکت‌ها، دارای ارزش بالایی است. هدف پژوهش حاضر بررسی ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب و کار در قالب پیشایندها و پسایندها است. پژوهش حاضر به روش کمی و کیفی و باتکیه بر داده‌های کتابخانه‌های و تحقیقات میدانی به رشته تحریر درآمده است.

نتیجه‌گیری

هدف انجام این پژوهش بررسی ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اقتصادی شهرهای صنعتی با تأکید بر شاخص‌های پایداری خوشه‌های کسب و کار به شیوه تحلیل مضمون متن بود. پس بررسی ادبیات و استخراج مضامین از متون مختلف، ابعاد شناسایی گردید که شامل دو بعد پیشایندها و پسایندها بودند که نیروی انسانی، عوامل مدیریتی، ارزش‌های سازمانی و برنامه‌ریزی استراتژیک پیشایندها و توسعه پایدار، هم‌افزایی، نظارت و پایش و فرهنگ کار پسایندهای شناسایی شده هستند که در این خصوص می‌توان بیان داشت در تبیین این یافته‌ها می‌توان بیان داشت که امروزه رشد و توسعه فرصت‌های شغلی از طریق گسترش خوشه‌های کسب و کار، نقش محوری و بارزی در سیاست‌های اقتصادی برای کاهش نرخ بیکاری در مناطق شهری و روستایی ایفا می‌نماید و یکی از راهکارهایی که در بعضی کشورهای دنیا برای توسعه فرصت‌های شغلی چه در مناطق شهری و چه در مناطق روستایی در سال‌های اخیر اتخاذ شده است حمایت از توسعه خوشه‌های کسب و کار است. خوشه‌های صنعتی در بخش صنایع و خوشه‌های کسب و کار در بخش‌های مختلف اقتصادی، با مزیت‌هایی که دارند علاوه بر افزایش ارزش افزوده برای یک منطقه یا یک روستا، منجر به افزایش فرصت‌های شغلی می‌شود. بر همین مبنا، در حال حاضر رویکرد الگوی توسعه خوشه‌ای، جایگزین تمرکز بر راهبردهای سنتی توسعه اقتصادی نیازهای فردی بنگاه شده است. چراکه خوشه صنعتی با مزایای حاصل از همجواری و هم‌مکانی، به‌وجودآوردن فرصت و تهدیدهای مشترک و نظایر آن، منجر به رشد و توسعه منطقه‌ای، ایجاد اشتغال و در نهایت بالا بردن ارزش‌های منطقه می‌گردد. همچنین باید اشاره نمود که در صورت وجود منابع و مواد اولیه، وجود نیروی کار ماهر، وجود و رشد مناسب خدمات توسعه کسب و کار، رشد متناسب زیرساخت‌ها، وجود تأمین‌کنندگان کافی و شرایط مناسب اقتصاد محلی، ملی و بین‌المللی در یک فضای جغرافیایی خوشه خود به خود آمده و توسعه خواهد یافت و در غیر این صورت به سختی می‌توان خوشه ایجاد نمود. در مورد شکل‌گیری خوشه، مدل «ولف و گرتر» مدنظر است که این مدل مبتنی بر این اصل است که بنگاه‌هایی که به صورت خوشه و در قالب تجمیع جغرافیایی در یک

^۱ Lay

منطقه گرد هم آمده‌اند، دارای فرهنگ منطقه‌ای مشترکند، چارچوب نهادی یکسان دارند و بالاخره اینکه در یک محیط کسب‌وکار مشترک به فعالیت می‌پردازند که این اشتراکات منجر به گسترش نوآوری، ارتقاء ظرفیت‌های یادگیری و در نهایت رقابت‌پذیری مجموعه بنگاه‌ها می‌شود، که عوامل مؤثر بر شکل‌گیری خوشه را یادگیری، نیروی کار، موقعیت، رهبری و قانون‌گذاری می‌دانند. بنابراین برای توسعه خوشه موفق حتماً به مکانیزم تسهیم اطلاعات نیاز داریم. وجود چنین مکانیزمی برای ایجاد مجموعه‌ای از بنگاه‌های اقتصادی و نهادهای پشتیبان بسیار حیاتی و مهم است. این مجموعه‌ها اغلب برای خلق یک شبکه انعطاف‌پذیر محلی تولید دانش تلاش می‌کنند. شبکه‌ها علاوه بر دانش هسته تولیدی و صنعتی، خدمات نوسازی و پشتیبانی فنی بازاریابی، آموزش و طراحی محصول و... را نیز بر عهده دارند. بنابراین توسعه کسب‌وکارها و صنایع از طریق مدل توسعه خوشه صنعتی، نوعی سازماندهی بین‌بنگاهی است که می‌تواند توسط دولت و یا توسط خود بنگاه‌ها به منظورهای مشخص شکل بگیرد. مسئله اصلی در اقتصاد شهرها، رفتار دولت مرکزی در قبال سیاست‌های شهری است. شهرها زمانی به خوبی عمل می‌کنند که شهروندان آنها خوب کار کنند و شهروندان زمانی به خوبی کار می‌کنند که از حقوق خود برخوردار باشند. به همین دلیل کارشناسان باور دارند دولت‌های مرکزی باید سیاست‌هایی را در پیش بگیرند که در نهایت به افزایش رفاه عمومی منجر شود تا از این طریق، اقتصاد نیز به عنوان یک شاخص ثانویه به شکلی درون‌زا بهبود پیدا کند.

منابع

- الیاسی، مهدی. (۱۳۹۳). ارزیابی قابلیت و تعیین اولویت خوشه‌های صنعتی در استان گلستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم انسانی.
- رحمانی، تقی. (۱۳۹۳). «خوشه‌های صنعتی راهکاری مؤثر در ایجاد و توسعه فضای رقابت و افزایش توان صادرات (موردکاوی: نگاهی به خوشه‌های صنعتی نساجی و پوشاک در کشور چین)»، اولین کنفرانس اقتصاد و مدیریت کاربردی با رویکرد ملی.
- روانستان، کاظم. (۱۳۹۱). چالش‌های مدیریتی توسعه خوشه‌های کسب‌وکار. کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب‌وکار و دانش‌بنیان. مازندران: دانشگاه مازندران.
- روان‌شاد، نسیم، صارمی، حمید. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه اقتصادی، دومین همایش علمی پژوهشی یافته‌های نوین علوم مدیریت، کارآفرینی و آموزش ایران، تهران: انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.
- شریف‌زادگان، محمدحسین؛ نورایی، همایون. (۱۳۹۵). «واکاوی اثرات خوشه‌های صنعتی بر توسعه منطقه‌ای موردپژوهی: خوشه‌های صنعتی سنگ منطقه کلان‌شهر اصفهان». برنامه‌ریزی راهبردی. ۶(۲۴). ۲۷-۴۴.
- ظهوریان، میثم؛ رحیم‌نیا، فریبرز. (۱۳۹۴). «ارائه الگوی توسعه پایدار خوشه‌های کسب‌وکار در ایران». نشریه توسعه کارآفرینی. ۸(۱). ۴۱-۵۹.
- عبداله زاده فرد، علیرضا. (۱۳۹۶). «مکان‌یابی شهرک صنایع‌دستی گامی در راستای تحقق توسعه گردشگری پایدار (نمونه موردی: شهر شیراز)»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۲۵، صص ۱۵۴-۱۴۳.

قنبری، محمدرضا. (۱۳۹۳). بررسی و تحلیل خوشه‌های صنعتی (مطالعه موردی عملکرد خوشه‌های صنعتی شهرستان یزد). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده علوم انسانی.

محمملو، عزیز. (۱۳۹۶). «سازوکارهای تأثیر خوشه‌های صنعتی بر رشد اقتصاد منطقه‌ای ایران: رویکرد داده‌های تابلویی». نشریه رشد و توسعه اقتصادی. ۷(۲۶). ۱۷-۳۴

محمدی، وحید؛ ولی‌پور، پیمان و محمدی، حامد. (۱۳۹۴). شناسایی عوامل مؤثر بر توان رقابت‌پذیری خوشه‌های صنعتی صنایع نساجی. نشریه علوم و فناوری. ۴(۱۷). ۳۱-۴۱.

مختاریان، مریم. (۱۳۹۴). «تأثیر ساختار خوشه‌های صنعتی بر کارآفرینی در کسب‌وکارهای خوشه». فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، شماره ۵، ۳۴-

Alexander B. Tatiana, K. Svetlana, U. (۲۰۱۳). Formation of industrial clusters using method of virtual enterprises. *Procedia Economics and Finance* ۵ (۱۲) ۶۸ – ۷۲.

Anbumozhi, V, Gunjima, T, Prem Ananth, A, & Visvanathan, C. (۲۰۱۸). An assessment of inter-firm networks in a wood biomass industrial cluster: lessons for integrated policymaking. *Clean Technologies and Environmental Policy*, ۱۲(۴), ۳۶۵-۳۷۲. doi: ۱۰,۱۰۰۷/s۱۰۰۹۸-۰۰۹-۰۲۴۶-z.

Becattini H. (۲۰۰۹). Cluster-Based Economic Development, What Have We learned. Institute For strategy And Competitiveness , Harvard Business School, London, UK..

Billo, E., & Mountz, A. (۲۰۱۵). For institutional ethnography: Geographical approaches to institutions and the everyday. *Progress in Human Geography*, ۱-۲۲. <http://dx.doi.org/۱۰,۱۱۷۷/۰۳۰۹۱۳۲۵۱۵۵۷۲۲۶۹>.

Bauer, M, Ismailova, A, Okutayeva, S, & Bencheva, N. (۲۰۱۹). Development of Regional Meat Cluster as a Means to Raise the Competitiveness of Livestock Industry. *International Electronic Journal of Mathematics Education*, ۱۱(۷), ۲۰۵۷-۲۰۷۰.

Chandra V., Lin, J. Y. and Wang, Y. (۲۰۱۲). "Leading Dragons Phenomenon New Opportunities for Catch-Up in Low-Income Countries". The World Bank, Development Economics Vice Presidency, Policy Research Working Paper.

Felzensztein, C, & Gimmon, E. (۲۰۱۴). Industrial Clusters and Social Networking for enhancing inter-firm cooperation: The case of natural resources-based industries in Chile. *Journal of business market management*, ۲(۴), ۱۸۷-۲۰۲. Doi: ۱۰,۱۰۰۷/s۱۲۰۸۷-۰۰۸-۰۰۳۱-z

Jiang Ping, M. H. (۲۰۱۳). "Strategic Analysis of the Competitive Forces in Industrial Clusters: A Case of Shandiz Furniture Industrial Cluster". *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, ۳(۱۲), ۳۴۴-۳۵۶.

(۲۰۱۳). The effects of industry cluster knowledge management on innovation .Lai.Y .performance. *Journal of Business Research* ۱۲ (۲۰۱۳) ۱-۶

Karaev, A., Koh, S. L., & Szamosi, L. T. (2013). "The cluster approach and SME competitiveness: a review". *Journal of Manufacturing Technology Management*, 18(7), 818-830.

Giuliani, E, Matta, A, & Pietrobelli, C. (2016). Networks, cluster development programs, and performance: the electronics cluster in Córdoba, Argentina. *The Impact Evaluation of Cluster Development Programs*, 117.

(2017). *Theorizing temporary*. Palmer, M. Medway, D. Warnaby, G